नैष्किकः, पुं, (निष्कं स्वर्णं दीनारे तदागारे वा नियुक्तः। निष्क+"तत्र नियुक्तः।" ४।४।६९। इति ठक्।) रूप्याध्यक्षः। इत्यमरः।२।८।७॥ टङ्ककपतिः। पुरुषाश्वादिरूपं गठितं रजतं रूप्यं तस्याध्यक्षः। इति भरतः॥ (त्रि, निष्केण क्रीतं निष्कस्य विकारो वा। "क्रीतवत् परिमाणात्।" ४।३।१५६। इत्यभिदेशात् "असमासे निष्कादिभ्यः।" ५।१।२०। इति ठक्। निष्कक्रीते। निष्कविकारे॥)

नैष्ठिकः, त्रि, (निष्ठा विद्यतेऽस्येति। निष्ठा+मत्वर्थीयठक्।) ब्रह्मचर्यं कृत्वा यावज्जीवं "गुरुकुले यो वसति सः। यथा,—

नैष्ठिको ब्रह्मचारी च वसेदाचार्यसन्निधौ।
तदभावेऽस्य तनये पत्न्यां वैश्वानरेऽपि वा॥
अनेन विधिना देहं साधयेद्विजितेन्द्रियः।
ब्रह्मलोकमवाप्नोति न चेह जायते पुनः॥"

इति गरुड़पुराणम्॥

(यथा, महाभारते। ३।२८२।२७।
"शतयोजनविस्तारं न शक्ताः सर्व्ववानराः।
क्रान्तुं तोयनिधिं वीरा नैषा वो नैष्ठिकी मतिः॥")

नैसर्गिकः, त्रि, (निसर्गादागतः। निसर्ग+ठक्।) स्वाभाविकः। (यथा, रघुः। ५।३७।

"रूपं तदोजस्वि तदेव वीर्य्यं
तदेव नैसर्गिकमुन्नतत्वम्॥")

यथाच कल्किपुराणे २६ अध्याये।
"पृच्छामस्त्वामियं भक्तिः क्व लब्धा परमात्मनः।
कस्य वा शिक्षिता राजन् किंवा नैसर्गिकी तव॥"

नैस्त्रिंशिकः, त्रि, (निस्त्रिंशः खड्गः प्रहरणमस्य। निस्त्रिंश+"प्रहरणम्।"४।६।५७। इति ठक्।) खड्गधारी। निस्त्रिंशेन प्रहरति यः। तत्पर्य्यायः। असिहेतिः २। इत्यमरः।२।८।७०॥ असिहेतिकः ३। इति शब्दरत्नावली॥

नो, अ, (नह+डो।) नहि। अभावः। इत्यमरः।३।४।११॥ (यथा, अपराधभञ्जनस्तोत्रे।७।
"नो शक्यं सार्त्तकर्म्म प्रतिदिनगहनं प्रत्यवायाकुलाख्यम्॥")

नोधाः, [स्] पुं, (नूयते स्तूयते इति। नु+"नुवो धुट् च।" उणां ४।२२५। इति असिः धुट् च। यद्वा, नवं दधातीति। नव+धा+असुन्। नवशब्दस्य नोभावश्च। इति यास्कः।) ऋषिभेदः। इत्युणादिकोषः॥ (यथा, ऋग्वेदे।१।६१।१४।
"उपो वेनस्य जोगुवान ओणिं
सद्यो भुवद्वीर्य्याय नोधाः॥")

नोपस्थाता, [ऋ] त्रि, (न उप समीपे तिष्ठतीति। स्था+तृच्।) दूरस्थः। न उप समीपे तिष्ठति यः सः॥ हीनार्थिविशेषः। यथा,—
"अन्यवादी क्रियादेषी नोपस्थाता निरुत्तरः।
आकृतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः॥"

इति मिताक्षरायां व्यवहारमातृका॥

नौः, स्त्री, (नुद्यतेऽनयेति। नुद प्रेरणे+"ग्लानुदिभ्यां डौः।" उणां २।६४। इति डौः।) नौका। इत्यमरः।१।१०।१०॥ यथा, महाभारते।१।१५०।४—५।
"ततः स प्रेषितो विद्वान् विदुरेण नरस्तदा।
पार्थानां दर्शयामास मनोमारुतगामिनीम्॥
सर्व्ववातसहां नावं यन्त्रयुक्तां पताकिनीम्।
शिवे भागीरथीतीरे नरैर्विश्रम्भिभिः कृताम्॥"
एतेन यन्त्रवाहिता नौका प्रतीयते। कलेर नौका इति इष्टिमोट् इति च यस्याः प्रसिद्धिः॥

नौका, स्त्री, (नौरेव। नौ+स्वार्थे कन्।) नद्यादिसन्तरणार्थकाष्ठादिनिर्म्मितयानविशेषः। वारिरथः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ तत्पर्य्यायः। नौः २ तरिका ३ तरणिः ४ तरणी ५ तरिः ६ तरी ७ तरणी ८ तरण्डः ९ पादालिन्दा १० उतुम्बा ११ होड़ः १२ वाधूः १३ वार्व्वटः १४ वहित्रम् १५ पोतः १६। इति शब्दरत्नावली॥ वहनम् १७। इति जटाधरः॥ *॥

अथ निष्पदयानोद्देशः।
"नौकाद्यं निष्पदं यानं तस्य लक्षणमुच्यते।
अश्वादिकन्तु यद्यानं स्थले सर्व्वं प्रतिष्ठितम्॥
जले नौकैव यानं स्यादतस्तां यत्नतो वहेत्॥"

अथ कालः।
"सुवारवेलातिथिचन्द्रयोगे
चरे विलग्ने मकरादिषट्के।
ऋक्षेऽन्त्यसप्तम्यतिरेकतोऽन्ये
वदन्ति नौकाघटनादि कर्म्म॥ *॥
अश्विखरांशुसुधानिधिपूर्व्वा-
मित्रधनाश्युतभे शुभलग्ने।
तारकयोगतिथीन्द्वविशुद्धौ
नौगमनं शुभदं शुभवारे॥"*॥

"वृक्षायुर्व्वेदगदिता वृक्षजातिश्चतुर्व्विधा।
समासेनैव गदितं तेषां काष्ठं चतुर्व्विधम्॥"
तद्यथा,—
"लघु यत् कोमलं काष्ठं सुघटं ब्रह्मजाति तत्।
दृढाङ्गं लघु यत् काष्ठमघटं क्षत्रजाति तत्॥
कोमलं गुरु यत् काष्ठं वैश्यजाति तदुच्यते।
दृढाङ्गं गुरु यत् काष्ठं शूद्रजाति तदुच्यते॥
लक्षणद्वययोगेन द्विजातिः काष्ठसंग्रहः॥
क्षत्रियकाष्ठैर्घटिता भोजमते सुखसम्पदं नौका
अन्ये लघुभिः सुदृढैर्व्विदधति जलदुष्यदे
नौकाम्॥
विभिन्नजातिद्वयकाष्ठजाता
न श्रेयसे नापि सुखाय नौका।
नैषा चिरं तिष्ठति पच्यते च
विभिद्यते वारिणि मज्यते च॥
न सिन्धुगाद्यार्हति लौहबन्धं
तल्लोहकान्तैर्द्रियते हि लौहम्।
विपद्यते तेन जलेषु नौका
गुणेन बन्धं निजगाद भोजः॥"

अथ लक्षणानि।
"सामान्यञ्च विशेषश्च नौकाया लक्षणद्वयम्॥"
अत्र सामान्यम्।
"राजहस्तमितायामा ततपादपरिणाहिनी।
तावदेवोन्नता नौका क्षुद्रेति गदिता बुधैः॥
अतः सार्द्धमितायामा तदर्द्धपरिणाहिनी।
त्रिभागेणोत्थिता नौका मध्यमेति प्रचक्ष्यते॥
क्षुद्राथ मध्यमा भीमा चपला पटलाभया।
दीर्घा पत्रपुटा चैव गर्भरा मन्थरा तथा॥
नौकादशकमित्युक्तं राजहस्तैरनुक्रमम्।
एकैकवृद्धैः सार्द्धैश्च विजानीयात् द्वयं द्वयम्॥
उन्नतिश्च प्रवीणा च हस्तादर्द्धांशसम्मिता।
अत्र भीमाभया चैव गर्भरा चाशुभप्रदा॥
मन्थरापरतो यास्तु तासामेवाम्बुधौ गतिः।
तासां गुणस्तु संक्षेपात् दृढ़ता च प्रकीर्त्तता॥"

अथ विशेषः।
"दीर्घा चैवोन्नता चेति विशेषे द्विविधा भिदा॥"
तत्र दीर्घा यथा,—
"राजहस्तद्वयायामा अष्टांशपरिणाहिनी।
नौकेयं दीर्घिका नाम दशाङ्गैर्नोन्नतापि च॥
दीर्घिका तरणिर्लोला गत्वरा गामिनी तरिः।
जङ्घाला प्लाविनी चैव धारिणी वेगिनी तथा॥
राजहस्तैकैकवृद्ध्या नौकानामानि वै दश।
उन्नतिः परिणाहश्च दशाष्टांशमितौ क्रमात्॥
अत्र लोला गामिनी च प्लाविनी दुःखदा भवेत्।
लोलाया मानमारभ्य यावद्भवति गत्वरा॥
लोलायाः फलमाधत्ते एवं सर्व्वासु निर्णयः।
वेगिन्याः परतो या तु सा शिवायोत्तरा यथा॥"

भोजोऽपि।
"नौकादीर्घे यथेच्छं स्यात्तत्रतानि विवर्ज्जयेत्।
हस्तसंख्या परित्याज्या वसुवेदयमोत्तरे॥
षडुत्तरमिता नौका कुलं हन्ति बलं धनम्।
नवतेरुत्तरे यापि या चत्वारिंशतेः परा॥
एतेन चत्वारिंशतिषण्णवतिसंख्या ततपरतोऽपि।
यावदपरदशकं तावदेव ततफलमिति।"

इति दीर्घा।

अथोन्नता।
"राजहस्तद्वयमिता तावत् प्रसरणोन्नता।
द्वयमूर्द्धाभिधा नौका क्षेमाय पृथिवीभुजाम्॥
ऊर्द्धानूर्द्धा स्वर्णमुखी गर्भिणी मन्थरा तथा।
राजहस्तैकैकवृद्ध्या नाम पञ्चचयं भवेत्॥
अत्रानूर्द्धा गर्भिणी च निन्दितं नामयुग्मकम्।
मन्थरायाः परा यास्तु ताः शुभाय यथोद्भवम्॥"

भोजोऽपि।
"बाणाशुत्तरतो मानं नौकानामशुभं वहेत्।
पञ्चाशद्दूर्द्धादुल्लासं धनगाशं त्रयोर्द्धतः॥"

इत्युन्नता॥ *॥

"धात्वादीनामतो वक्ष्ये निर्णयं तरिसंश्रयम्।
कनकं रजतं ताम्रं त्रितयं वा यथाक्रमम्॥
ब्रह्मादिभिः परिन्यस्य नौकाचित्रणकर्म्मणि।
चतुःशृङ्गा त्रिशृङ्गाभा द्विशृङ्गा चैकशृङ्गिणी॥
सितरक्तपीतनीलवर्णान्दद्याद्यथाक्रमम्।
केशरी महिषो नागो द्विरदो आम्र एव च॥